

A HONFOGLALÁS GEOPOLITIKÁJA

G Á L L E R W I N

A geopolitika, vagyis a tudományosságban az 1899-ben Rudolf Kjellén által először használt és a 20. században széleskörben elterjedt fogalom vonatkoztatása a magyar honfoglalás korára első pillantásra ahistorikusnak tűnhet.¹ Ha viszont abból az egyszerű logikai megközelítésből indulunk ki, hogy a magyar honfoglalás egy adott politikai akciója volt egy adott hatalmi struktúrának, amely egy adott földrajzi teret célzott, akkor e fogalom használata a 10. század tekintetében már nem is minősül annyira használhatatlannak. E tekintetben nemcsak a geopolitika fogalmát, hanem a geostratégia kifejezését is használjuk, hiszen a foglalás/hódítás egy adott cselekvési tervet kellett, hogy tartalmazzon, főleg, hogy mindez összességében egy makroregionális jelenségsorozatra érthető.² Ugyanakkor a honfoglalás fogalmát a történészek mindössze egy szűk időrendi keretre vonatkoztatják (egészen pontosan a 9. század utolsó évtizede, amely a pozsonyi csatával zárul), míg a régészet képviselői a honfoglalás korának fogalma alatt egy sokkal tágabb időszak régészeti nyomait értik, amelyet az ásatások során hoznak felszínre. Mindez nemcsak hosszabb időávot jelent, hanem a 10. században lezajló komplex társadalmi, politikai fejlődés jelenségeit: hódítás, politikai-katonai központok megjelenése, ezek hálózatának térbeli kiterjedése és kiterjesztése, akkulturáció és asszimiláció, strukturális integráció, személyek és közösségek közötti kapcsolatok.

AZ ÍROTT ÉS RÉGÉSZETI FORRÁSOK JELENTŐSÉGE

A római kor vége és a magyar állami írásbeliség 11. századi kezdete közötti bő fél évezred forrásai oly szegényesek és hézagosak, hogy a bennük előforduló, Kárpát-medencére vonatkozó információk mindössze jóhiszemű hipotéziseket engednek meg. Mondanunk sem kell talán, hogy a legnagyobb probléma egyértelműen az a tény, hogy az írott források egyike sem a Kárpát-medencében íródott (sokszor egyenesen több ezer kilométerre és más politikai, kulturális közegekben keletkeztek), ráadásul a legtöbb alkalommal ezeknek nem az adott Kárpát-medencei politikai, gazdasági, életmódbéli vagy társadalmi realitások elemzése volt a fő célja, hanem manipulációs, propagandisztikus okokból fogalmazódtak meg. Következésképpen e nyolc évszázadot nyugodtan nevezhetjük az írásbeliség nélküliség korszakának a Kárpát-medencében, annak mindenféle következményével együtt. A témánk szempontjából éppen ezért a (külföldi) írott forrásoknak minimális a relevanciája: ezek a Kárpát-medence politikai-katonai hatalmi és demográfiai teréről gyakorlatilag semmilyen használható információt nem nyújtanak.

1 *Territory, State and Nation: The Geopolitics of Rudolf Kjellén.* szerk. Ragnar Björk – Thomas LUNDÉN, Berghen Books, New York, 2021. és SZILÁGYI István: A geopolitika a társadalomtudományok rendszerében. *Comitatus*, 2016/nyár

2 Vö. LANGÓ Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* L'Harmattan, Bp. 2007. 17–18.

„Sokkal, de sokkal jobban tudják a 10., korai 11. századi dolgokat, mint azok a 2-300 évvel később élt papok és szerzetesek, akik először próbáltak meg helyettük beszélni” – Bóna Istvánnak ez az 1996-ban kelt és napjainkban zseniálisnak tűnő mondata jelzi a legjobban az áthidalhatatlan módszertani ellentétet a honfoglaláskort kutató történetírás és a honfoglalás kori régészet között.³ Egyértelmű, hogy ha meg akarjuk érteni, illetve komplexebben szeretnénk értelmezni a Kárpát-medencei földrajzi térség 10. századi politikai tereit, akkor egyetlen lehetséges – igaz, közvetett – forráscsoportunk marad, mégpedig a régészet! Ugyanakkor azt is szükséges kiemelni, hogy ezen időszak Kárpát-medencéjének egyetlen érdemi forráscsoportjának valójában a régészeti források egyetlen alforráscsoportja tekinthető, azaz a kulturálisan specifikusabb, könnyebben behatárolható temetők, temetkezések (tehát speciálisan a temetőrégészet). A telepkek leletanyaga jóval univerzálisabb és szegényebb, mint a váraké, amelyek azonban, mint a politikai hatalom katonai és adminisztrációs jelzői, a 10. század végéig ismeretlenek voltak a Kárpát-medencében. De bárhog is legyen, amikor megpróbáljuk megrajzolni a 10. század honfoglalásának (relatív) politikai, illetve kulturális, valamint demográfiai képét, mindössze ezt a forráscsoportot használhatjuk.

A témánk szempontjából a temetők, temetkezések sem lehetnek objektívek: mindössze közvetett információt szolgáltatnak, hiszen jellegük, mennyiségük, netán gazdagságuk alapján mindössze csak következtethetünk belőlük olyan politikai jelenségekre, mint a honfoglalás földrajzi tere, kiterjedése és egyéb más folyamatai. Arra viszont tudnak válaszolni, hogy a jellegzetes honfoglaló magyar temetkezések hol találhatóak a Kárpát-medencében s hol nem, mely régiókban fordulnak elő nagy mennyiségben és melyekben nem. Ennek eredményeképpen maguk az eredmények is kritizálhatók, azonban a Kárpát-medencei nomád hatalmi struktúrák esetében megbízhatóbb források nem állnak a rendelkezésünkre és gyaníthatóan ez a helyzet nem is változik. E temetkezések gazdagsága vagy mellékletekben és berendezésükben tapasztalható szerénysége szempontjából, elhelyezkedésük, földrajzi kiterjedésük és regionális koncentrációjuk alapján egy adott relatív regionális hierarchiát is modellezni tudunk.

a honfoglalás
földrajzi-politikai tere

A 10. SZÁZADI MAGYAR STYPEPEÁLLAM

A kora középkori hatalmi jelenségek kapcsán az osztrák történész, Walter Pohl a hatalmi struktúrák két típusát különböztette meg: az egyikre a „styepeállam” fogalmat használta. Ez az ázsiai nomád, styeppén létrehozott, a nomád életmód, földrajzi lehetőségek és kontextusok összefüggésében megjelenő hatalmi struktúrákra. Ez a hatalmi rendszer (ázsiai) genezisében teljesen eltérő a másik megoldástól, ami nem más, mint a mediterrán jellegű görög–római rendszer által integrált germán hatalmi struktúra.⁴

Módszertani szempontból fontos hangsúlyozni azt a logikus tényt is, hogy a 18. századi rousseau-i hagyományokra visszavezethető népszuverenitás elve ismeretlen volt a kora középkori styepei struktúrák esetében, következtetésképpen a hatalom nem alulról felfelé, hanem fentről lefelé szerveződött, tehát a legitimitás nem a néptől, hanem szakrális forrásból származott. Más szavakkal, „a barbár királyságokban Isten volt a királyi főhatalom végső forrása. Ezt a gondolatot, amely a 6. századra széles körben elterjedt, az a formula fejezte ki, miszerint az uralkodó »király Isten kegyelméből« (*rex dei gratia*), vagyis Isten segítségével uralkodik. Ez a megfogalmazás alapvető fontosságú lett a királyság középkori elméleteiben, és az isteni jogon nyugvó kora újkori monarchia távoli elődév vált.”⁵ Ezt azért fontos kiemelni, mivel a jelenkori közép- és

3 Bóna István: Régészetünk és a honfoglalás. *Magyar Tudomány*, 1996/8. 927.

4 Walter POHL: *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars = Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World.* szerk. Jörg JARNUT – Walter POHL., Brill, Leiden, 2003. 571–574.

5 Joseph CANNING: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450.* ford. NEMERKÉNYI Előd, Osiris, Bp. 2002. 36.

kelet-európai szakirodalom, nem kevés alkalommal, az írott forrásokban megjelenő népneveket egyenesen a modern politikai realitások leképződéseként értelmezi. Legalább ennyire fontos, hogy e kora középkori népcsoportok identitástudata a vezető (legyen az kagán, király) köré szerveződött, vagyis nemcsak a hatalom volt szakrális, de a népesség identitástudata is szorosan kötődött e hatalom szakrális voltához. Ennek különféle okokból bekövetkezett eltűnése sokszor – de nem feltétlenül minden alkalommal – a hatalmi struktúra széteséséhez vezetett, illetve vele együtt az adott identitástudat eltűnéséhez. A kora középkori, főleg styepei hatalmi elitiek fluktuációja, folyamatos változásának jelensége magyarázza meg a forrásokban egymást gyorsan követő népnevek gyakoriságát: a legtöbb esetben a népnevek nem egyebek, mint a hatalmi harcok során folyamatosan újratermelődő harci elitiek elnevezései.

Ennek strukturális szempontból vett fő jellegzetessége – történetiszociológiai értelemben – egy fő klán hatalomra jutása, amely alatt társadalmi szempontból a különféle sógorklánok hálózatának hatalmi versenye zajlik, amely azt célozza, hogy e kónikus rendszerben magasabb szintre kerüljenek.⁶ Az elitiek ebből fakadó, folyamatos fluktuációjának jelensége alapjaiban határozta meg a nomád eredetű politikai struktúrák relatív területiségét, mivel a klánok hatalmi versengésének következménye a strukturális instabilitás volt. Tehát a nomád csoportok jellegét nem szabad modern, territorialista szemszögből szemlélni, hiszen fő céljuk a területek (különösen a sós területek) erőforrásai-

» nomád eredetű politikai struktúrák

nak megszerzése és ellenőrzése volt (értve alattuk különösképpen a legelőket). Mindezt a Kárpát-medencében nagyban elősegítette az egykori, római korban kialakított utak infrastruktúrája. Valami hasonlóra gondolhatott Szűcs Jenő is, ha nem is ebben a formában, amikor „gentilikus” struktúrákról beszélt az 500–1000 közötti korszak-

ban. A közös identitás elemei Szűcs szerint az egységesült eredethagyomány, a közös jog és a szokások, amelyek a hitvilág alapján egységesültek egésszé, tágabb kulturális és nyelvi összefüggésre téve szert.⁷ Mindezek a realitások olyan kulturális, politikai-katonai kereteket öleltek át, amelyekben a politikai lojalitásnak és a különféle eredetnek, rokoni kapcsolatoknak egy adott szinten és politikai térben való elfogadása egyet jelenthetett magával a hatalmi struktúra létrejöttével.

Szükségesnek tartjuk még megemlíteni, hogy a számtalan munkában használt „törzsszövetség” fogalmát ahistorikusnak tartjuk, mivel teljes mértékben ellentmond a kora középkori nomád alakulatok jellegzetességeinek. Ezen jellegzetességekkel rendelkezett, amennyiben rekonstruálni tudjuk, a Kárpát-medencében honfoglaló hatalmi struktúra, a pohl-i értelemben vett magyar styepeállam is, amely a nyugati jellegű keresztény territoriális állam irányába fejlődött tovább a 11. században.

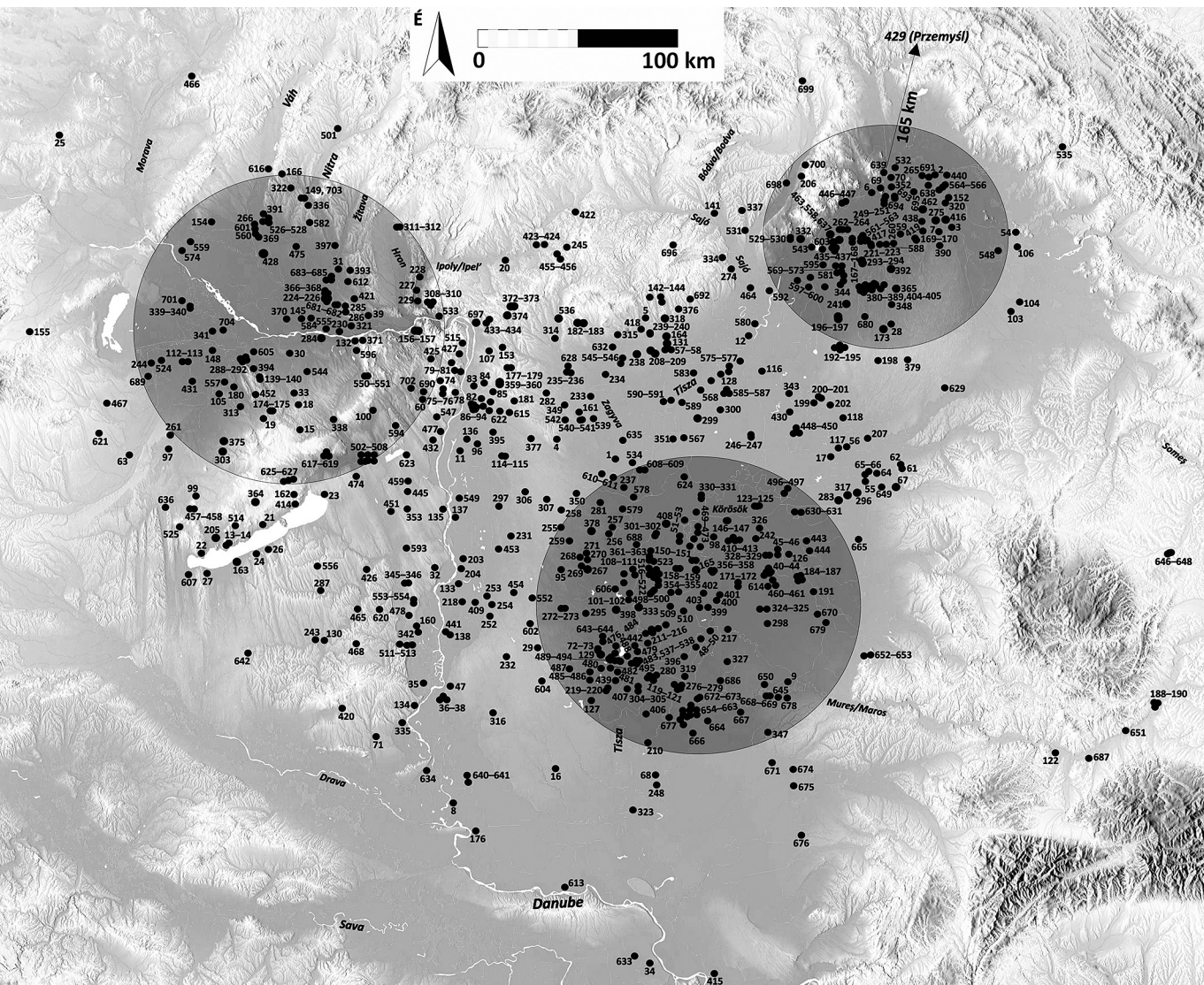
A 10. SZÁZADI POLITIKAI-DEMOGRÁFIAI TÉR A TEMETŐRÉGISZET TÜKRÉBEN

A régészet fejlődése és a Kárpát-medence területéről egyre több helyről előkerülő temetők leletanyaga idővel szemléletbeli sémát eredményezett, ugyanis a leletek előkerülésének makrotopográfiai jellege alapján a Kárpát-medence kora középkori politikai tereit avagy településrendszerét és uralmi területeit úgy rajzolták meg, ahogyan ezt a feltárt temetők, illetve sírok jelezték. Ahogyan említettük már, a régészeti források (temetők, temetkezések) közvetett információkkal szolgálnak, noha ezek jelentőségét nem szabad alábecsülnünk.

Bár a köztudatban (gyakran még a szakemberek körében is) elterjedt az a vélemény, mely szerint a 10. századi magyar sírok etnospecifikus vonása a lovas temetkezés, a helyzet korántsem ennyire egyértelmű. Éppen ezért tartottuk

6 Somfai-Kara Dávid többféle, egy individuumhoz köthető klánt sorol fel: saját klán, anyai klán, feleség klánja, férjhez ment lány klánja, sógor klánja. Lásd bővebben: SOMFAI-KARA DÁVID: *Modern török nyelvű etnosok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában = Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről.* szerk. SUDÁR Balázs, MTA BTK Magyar Östörténeti Témacsoport, Bp. 2017. 343–355.

7 Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Osiris, Bp. 1997. 307.

1. kép: Honfoglalás kori lovastemetkezések a Kárpát-medencében (a fekete pont egy adott régészeti lelőhelyet jelez, amelyek számozása 1–506)

szükségesnek, hogy e nagyon jellegzetes stypepei szokás Kárpát-medencei térbeli elterjedését megvizsgáljuk. Ez a több mint három éves kutatás a majdnem 200 év alatt feltárt minden egyes lovastemetkezés adatbázisba való gyűjtését, a lelőhelyek GPS-koordináták segítségével való pontos térbeli azonosítását, illetve térképen való illusztrációt jelentette (1. kép).

E munka eredményeképpen nyilvánvalóvá vált, hogy a 10. századi lovastemetkezések térbeli elterjedése – amelyek többségében fegyvert is találtak – nem azonos a földrajzi Kárpát-medence területével. Jó példa erre a délnyugat-romániai, Temes megyei Valkányban (Valcani) található 113. sír (2. kép). Lebontva kisebb földrajzi egységekre, jelentős területi koncentrációt láthatunk a Felső-Tisza vidékén, innen délebbre a Maros–Körös–Tisza környékén, de egy jelentősebb lelőhelysűrűség megfigyelhető a Kisalföldön is. Elmondhatjuk, hogy az eddig kutatott, feltárt temetők távolról sem mindegyike tartalmaz csak lovas sírt, mely sírok száma összesen kb. 1500 körül mozog mintegy 706 lelőhelyről.⁸ Egyetérthetünk abban Révész Lászlóval, hogy a lovas temetkezés a jelek szerint „csak a módosabb és a kifejezetten gazdag családok körében terjedt el”.⁹ Véleményünk szerint még ennél is jelentősebb e temetkezésekből levonható hatalmi-földrajzi, azaz geopolitikai konzekvencia. A térképre

8 Erwin GÁLL – Réka FÜLÖP – Szabolcs NAGY: From the Central Region Towards the Peripheries: A Chronological Analysis of a Prestige Good – the Mount Ornamented Sabretache. *Materiale și Cercetări Arheologice Serie Nouă*, 21. szám, 2025. Fig. 1., Annex 1.

9 Révész László: A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpáttól a Dunáig. Martin Opitz, Bp. 2020. 54.

2. kép:
Honfoglalás kori
lovastemetkezés a romániai
Valkány 113. sírjából

vitt régészeti adatok szerint a honfoglalás után elfoglalt és kialakított Kárpát-medencei 10. századi magyar településrendszer, településterület egyrészt távolról sem terjedt ki a földrajzi Kárpát-medencére, másrészt főképpen a síkvidéken volt jellemző. A magasabban fekvő területeken (200–400 m) alig ismertek lovastemetkezések. Így, a „klasszikus” honfoglalás kori fegyveres réteg temetői szigetszerűen Nyugat-Erdélyből (Gyulafehérvár, Kolozsvár) ismertek, innen keletebbre viszont nem. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a honfoglaló uralmi elitek nem hajthattak hatalmuk alá nagyobb területeket annál, mint azt a 10. században településterület szempontjából megszervezni, illetve általuk belakni sikerült. Arról, hogy az uralmi területeik meddig terjedtek kelet, dél, nyugat vagy éppen észak irányában, gyakorlatilag semmilyen információval nem rendelkezünk.

A 10. SZÁZADI HATALMI MAGTÉRSEGEK A TEMETŐRÉGÉSZET FÉNYÉBEN

Az előbbieken bemutattuk a magyar 10. századi katonapolitika körülbelüli hatalmi és településterületi kiterjedését temetőrégészeti források tekintetében, a következőkben azzal szükséges foglalkoznunk, hogy e kora középkori, relatív területiségű magyar styeppeállamot körülbelül a Kárpát-medence mely régiójából irányíthatták. Ezen kérdéseinkre szintén a 10. századot dokumentáló temetőrégészet révén válaszolhatunk, illetve ezekből ismert úgynevezett presztízstárgyak alapján. Mit is értünk ezalatt?

A presztízst megjelenítő tárgy és annak fogalma az első emberi társadalmi struktúrák óta jelen van, hiszen a vezető elit érdekében állt, illetve hajlamos is volt rá, ami egyébként összemberi jellegzetesség, szimbolizálni saját – szerzett vagy öröklött, esetleg elképzelt – megkülönböztetett státuszát. A hierarchikus társadalmakban a presztízsjavak a vagyon felhalmozásának eszközeiként, és ami még fontosabb, a hatalom vagy a tekintély szimbólumaként szolgáltak. Ezek a megfigyelések még inkább érvényesek a „nomád konkurencializmus” társadalmainak esetében, amilyen a 9–10. századi magyar társadalom is volt. Ezen társadalmakat – ha figyelembe vesszük a presztízsjavak eloszlásának arányát – egy piramisszerű szerkezet jellemezhetné, s mivel a kora középkori társadalmakban az erőszak, a fegyverviselés, illetve a fegyverhasználat szerves része volt a férfi identitásnak, főképpen a társadalmi elit körében, éppen ezért a fegyverek, illetve az ezekhez kapcsolható tárgykategóriák státuszjelzők és szimbólumok voltak, így a presztízsjavak rendszereinek elemeiként definiálhatók. E presztízstárgyak csak egy adott, jól megfigyelt kontextusban, ám mindössze közvetve köthetők a legváltozatosabb státusokhoz, hiszen egy „konkurencialista”, laza struktúrák által jellemzett korszakban az egyének csak így jelképezhették sokszor ideiglenes (netán elképzelt) státuszukat. A 10. századi presztízstárgyak révén a különféle társadalmi összejöveteleken az egyének a speciális identitás és státus megjelenítését érthették el, majd ezek a temetkezés szociológiai aktusa révén s rajta keresztül beépültek a szimbolikus hatalmi kommunikációba.

A 10. századi presztízscikkek kapcsán mennyiségileg különbséget tehetünk a kis és nagy mennyiségben regisztrált leletek között, ezért két csoportba sorolhatjuk őket. Az „A” csoport tárgyainak Felső-Tisza vidéki koncentrációja, hálózati csomópontja azt jelzi, hogy a hatalmi elitnek csak egy szűk köre részesülhetett jó minőségű árukból.¹⁰ Más területekre való szórványos elterjedésüknek sokféle magyarázata lehet, kezdve a klánrendszerrel, folytatva a személyes, alárendelt kapcsolatokkal, egészen a mikrocsoportos vagy egyéni elvándorlásig. A „B” csoport egyszerűbb tárgyai esetében, mint amilyenek például a vasszablyák, legalább öt csomópont észlelhető a Kárpát-medencei elterjedési térképeken (Felső-Tisza vidéke, Körös-Tisza vidéke, Kolozsvár, Budapest környéke, Nyitra és Vág folyók völgye), míg a veretes öveket tartalmazó sírok, akár csak a lovas-temetkezések, viszonylag egyenletesen árasztják el a Kárpát-medencét, a Maros középső völgyétől kezdve egészen a Fertő tóig.¹¹ A tarsolylemezek elterjedése különösen szemléletes (3. kép). Mindez arra utalhat, hogy a presztízscikkek felső kategóriája a Hodges féle 2. típusú „nap hálózatrendszer” valószínűsíthető.¹² Talán a kora középkori „kulturális határokat” is ezen régészeti térkép rajzolja ki kelet, nyugat és dél irányában.¹³

**temetkezésekből
levonható geopolitikai
konzekvenciák** »»

EREDMÉNYEK ÉS KÉRDÉSEK

A presztízstárgyak makrotopográfiai elterjedése egyértelműen olyan jellegű tendenciát is kirajzol, amelyek alapján a kora középkori hatalmi centrumrégiók régészeti eszközökkel is megragadhatóak. E korszak hatalmi hálózatainak idő- és térbeli dinamikáját az úgynevezett „presztízsláncolatok hálózata” gyanánt értelmezhető tárgyak földrajzi elterjedésének jellegzetességeivel magyarázhatjuk meg.¹⁴ A honfoglaláskor legfontosabb presztízstárgyai (díszített

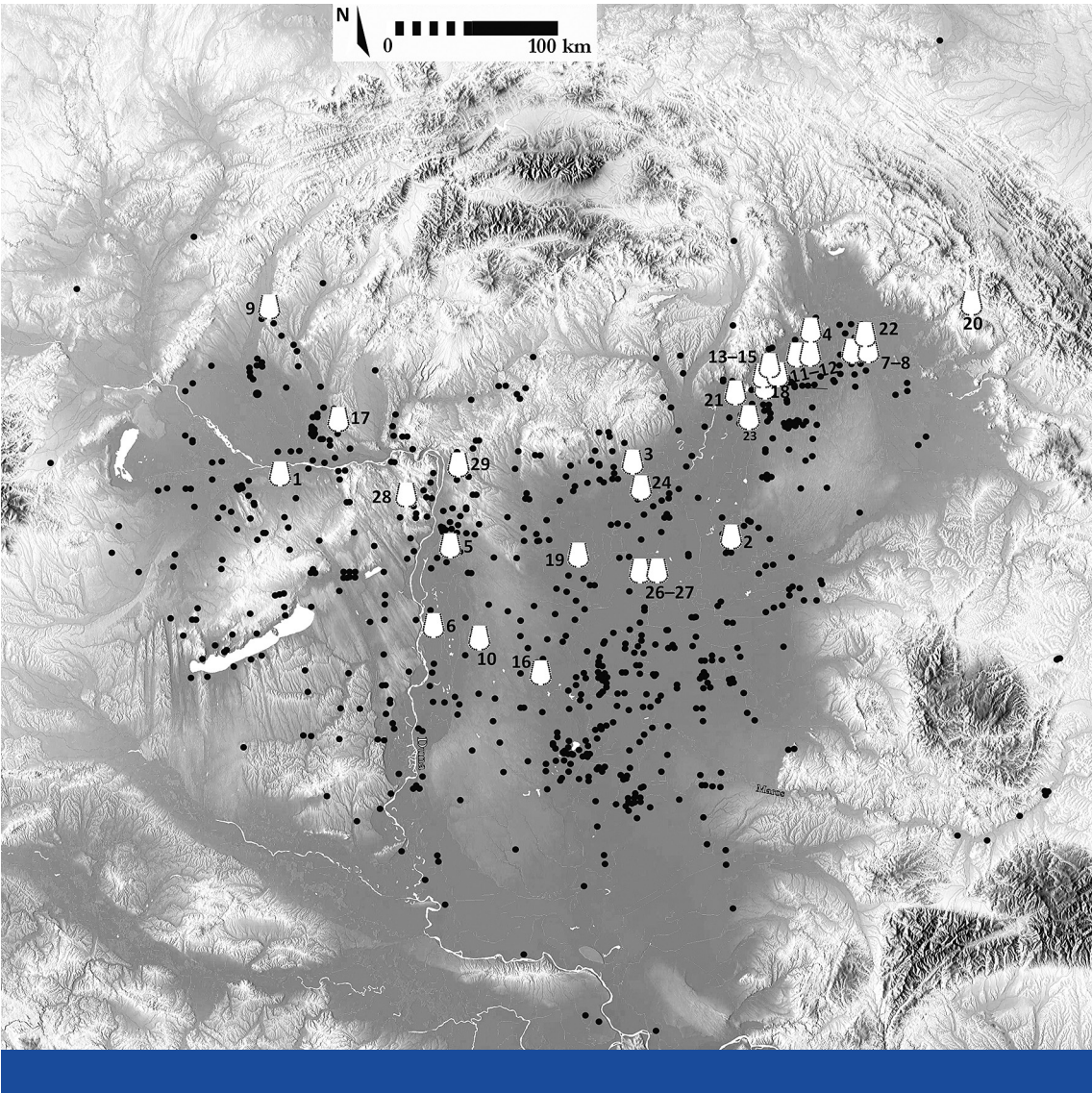
10 Erwin GÁLL – Gabriella M. LEZSÁK: A view from the West to the East. An analysis of the characteristics, chronology, and distribution of the sabretache plates in the 10th century. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 46. szám, 2018. 89–95., Fig. 7.

11 RÉVÉSZ: *I.m.* 79., 94. és 113. 2. kép, valamint GÁLL – FÜLÖP – NAGY: *I.m.* Fig. 5/A.

12 RICHARD HODGES: *Dark Age Economics. A New Audit*. Bristol Classical Press, London, 2012.

13 A határ problematikájáról lásd bővebben: WALTER POHL: *Frontiers and Ethnic Identities: Some Final Considerations = Eastern Central Europe in the Early Middle Ages: Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*. szerk. CRISTINA SPINEI – CĂTĂLIN HRIBAN, Editura Academiei Române, Bukarest, 2008. 130–132.

14 VÖ. DAVID L. CLARKE: *Analytical Archaeology*. Routledge, London, 2014. és JONATHAN FRIEDMAN – MICHEL J. ROWLANDS: *Notes towards an epigenetic model of the evolution of „civilisation” = The Evolution of Social Systems*. szerk. JONATHAN FRIEDMAN – MICHEL J. ROWLANDS, Duckworth, London, 1977. 201–276.

3. kép:

A 10. századi presztízsláncolatok hálózatának jeleként értelmezhető tarsolylemezek elterjedése

íjtegez, tarsolylemez, veretes tarsoly, arany- és ezüstszerelések szablyák) elterjedésének¹⁵ jellege súlyos kérdéseket vet fel, a következők szerint:

1. E tárgykategóriákat, vagyis a klasszikus honfoglalás kori „presztízsláncolatok hálózata” felső kategóriájának jelképeit úgy értelmezhetjük, mint régészeti csúcseleket; földrajzi elterjedésük világosan kirajzolja azokat a tendenciákat, amelyeket általánosan megfigyelhetünk a 10. század egyszerűbb leletanyagait vizsgálva is.
2. Ebből a szempontból az úgynevezett elsődleges 10. századi magtértség (Felső-Tisza vidék) kulturális szokásainak, illetve anyagi kultúrájának kiugrázása nyilvánvaló.
3. A régészeti eredményekből az a kép rajzolódik ki, hogy a konkrét katonai honfoglalástól kezdve az uralt területek népességének ellenőrzése valószínűleg a klánrendszernek alárendelt személyek függőségi viszonyaival jellemezhető politikai struktúrák révén valósult meg. Szűcs Jenő terminológiáját használva az egymástól függő, vertikális gentilikus struktúrák hálózata a hierarchikus személyi kapcsolatok függvényei is voltak.
4. A régészeti jelenségek térbeli sűrűsödése és ezek elterjedése ezzel a hierarchikus klánrendszerrel magyarázható.
5. Területiség szempontjából a honfoglalás korának hatalmi struktúrái a Kárpát-medence északkeleti részein koncentráálódtak. ■

15 Vö. GÁLL – FÜLÖP – NAGY: *l.m.* Fig. 5/A.